

Матеріали і дослідження
з археології Прикарпаття і Волині.
2014. Вип. 18. С. 230–244.

Тетяна СЛОБОДЯН

ПОХОВАЛЬНІ ПАМ'ЯТКИ РАННЬОРИМСЬКОГО ЧАСУ
В ОКОЛИЦЯХ ЗВЕНИГОРОДА (ДОСЛІДЖЕННЯ 2013 РОКУ)

Пам'яті Д.Н. Козака

В околицях літописного Звенигорода виявлено не тільки поховальні комплекси ранньосередньовічного часу [Гупало, 2010], а й пам'ятки попередніх епох. Серед них вагомимісце займають і поховальні комплекси ранньоримського часу, що відносяться до липицької та пшеворської культури або ж поєднують в собі дані компоненти.

Рис. 1. Топографічна карта розташування могильників в околицях с. Звенигород. (1 – садиба М. Великача, 2 – Гоева Гора, 3 – город Панчиняків-Савицьких, 4 – Загуменки) (основа: Генеральний штаб. М-35-73-В. Винники. М 1:50000. Сост. местности на 1984 г. – Издание 1985 г. та Генеральний штаб. М-35-73-Г. Куровичи. М 1:50000. Сост. местности на 1984 г. – Издание 1985 г.)

Fig. 1. Topographic map of burial grounds at Zvenyhorod (1 – homestead of M. Velykach, 2 – Hoyeva Hora, 3 – market garden of Panchynyak-Savyts'kyu, 4 – Zahumenky)

Перші згадки про виявлення у Звенигороді тілопальних поховань даного періоду відносяться до 30-х рр. ХХ ст. [Šmiszko, 1932, s. 64–68]. Планомірні дослідження поховальних пам'яток розпочались у 1950-х рр., де, окрім комплексів давньоруського часу, виявлено і більш ранні групи поховань. Археологічною експедицією під керівництвом І. Свешнікова було виявлено два могильника ранньоримського часу – в північно-західній (ур. Гоева Гора) та південно-східній околицях села (ур. Загуменки) (рис. 1). Дослідженнями в Загуменках виявлено кілька поховань, на Гоевій Горі – 20 поховань. Обидва могильники є біритуальними [Свешников, 1954; 1957]. В 1975 р. археологічною експедицією під керівництвом Д. Козака були продовжені дослідження поховальних комплексів. Закладений розкоп знаходився приблизно в 200 м на південний захід від об'єктів попередніх років (ділянка поблизу садиби

М. Великача), в межах підніжжя пагорба, верхня частина якого має назву Гоева Гора. Археологічними роботами виявлено 25 тілопальних поховань [Козак, 1975; 1978].

Територія Звенигорода у природному співвідношенні входить до так званого Західноподільського горбогір'я (Давидівське пасмо). Характерними ознаками даного регіону є глибока розчленованість поверхні та одні з найбільших на рівнинній частині абсолютні висоти

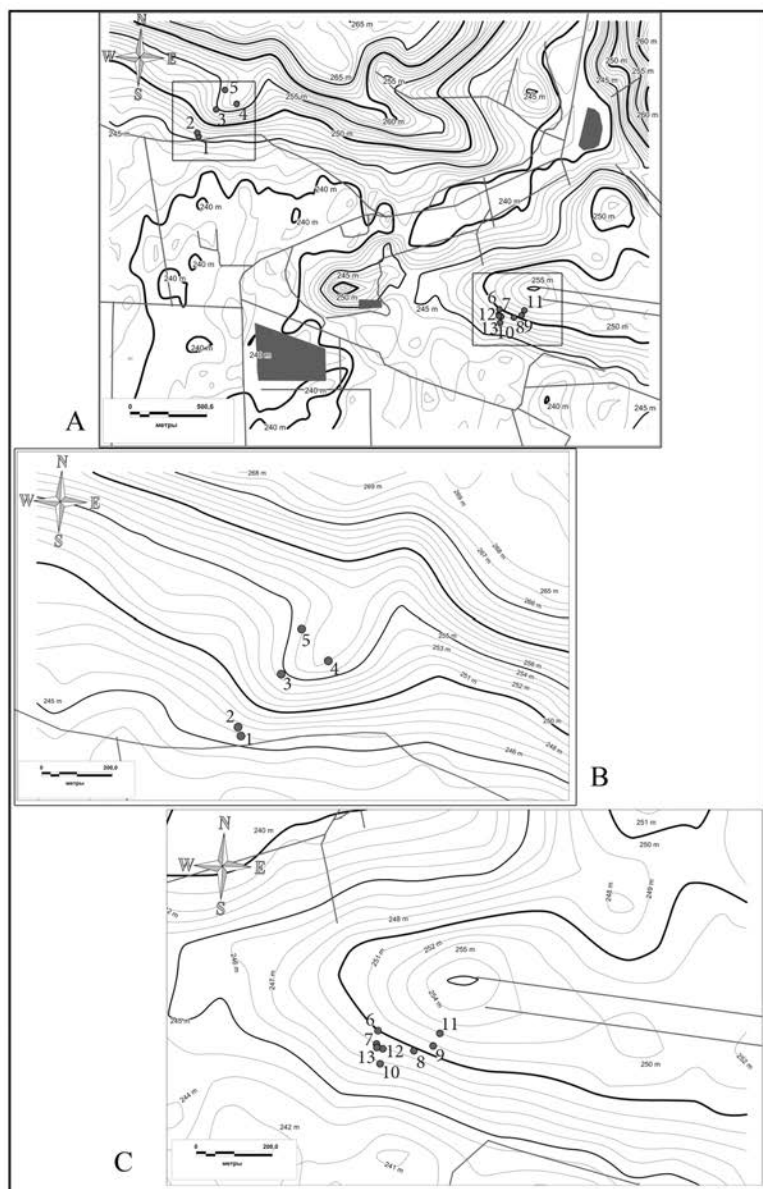

Рис. 2. Звенигород. Карта ізоліній (А – загальний вигляд, В – Гоева Гора, С – Загуменки)

Fig. 2. Zvenyhorod. Scheme of isolines (A – general view, B – Hoveva Hora, C – Zahumenky)

Засвідчено концентрацію культурного шару на площі 0,062 га. Незачепленими залишилися окремі ділянки подвір'я та присадибної ділянки, де було закладено дві траншеї загальною площею 17,5 м² (рис. 3). Траншею № 2 розмірами 1×4м було закладено в межах присадибної ділянки, в 27м на північний захід від траншеї № 1 (рис. 4). Опісля виявлення котлованів об'єктів (№ 1–3), розміри яких перевищували площу траншеї, було здійснено прирізки до

(порядка 400 м і більше). Особливо варто відзначити таку ознаку як асиметричність схилів: північний-східний схил, як правило, утворює різкий уступ, тоді як південний-західний – пологий, що плавно переходить на рівнинну частину т.зв. Львівського Опілля (рис. 2) [Природа, 1972, с. 117–118; Стеблій, 2006, с. 23]. Дані могильники розташовані на південних, пологих схилах пагорбів (рис. 2), як і синхронні поховальні пам'ятки в регіоні (Болотня, Гринів, Заліски тощо) [Šmiszko 1932, s. 55; Цигилик, 2003, с. 153; Козак, 1985, с. 52–53; Слободян, 2014]. Часто могильники розташовані неподалік поселень [Смішко, 1947, с. 1–2; Цигилик, 2001, с. 4; Слободян, 2014]. У Звенигороді поселення липицької та пшеворської культур були виявлені при розвідкових роботах, в 400 м на південний схід від підніжжя Гоевої Гори [Козак, 1975, с. 27].

Дослідження 2013 року¹ передбачали продовження робіт на могильнику поблизу садиби М. Великача, розпочатих в 1975 р. Д. Козаком, з метою встановлення рівня зруйнованості пам'ятки та можливості проведення подальших наукових досліджень. Було обстежено присадибний город господарів площею 0,0771 га, який розташовується на північ від хліва.

¹ Автор висловлює подяку Я. Володарцю-Урбановичу, співробітнику ІА НАН України, за GPS-зйомку місцевості та картографування пам'яток.

Рис. 3. А. Картохема розташування траншей та пам'яток в урочищі Гоева Гора, (1, 2 – садиба М. Великача (об'єкти 2013 р.), 2, 3 – город Панчиняків-Савицьких, 4 – Гоева Гора, 5 – хрест на Гоевій Горі). В. Картохема локалізації скупчень культурного шару в урочищі Загуменки. (6 – Загуменки 1, 7 – Загуменки 2, 8 – Загуменки 3, 9 – Загуменки 4, 10 – Загуменки 5, 11 – Загуменки 6, 12 – Загуменки 7, 13 – Загуменки 8)

Fig. 3. A. Distribution scheme of trenches and sites at burial grounds at Hoveva Hora. (1 – homestead of M. Velykach (objects of 2013), 2, 3 – market garden of Panchynyak- Savyts'kyu, 4 – Hoveva Hora, 5 – stone cross at Hoveva Hora). B. Scheme of localization of surface finds at Zahumenky (6 – Zahumenky 1, 7 – Zahumenky 2, 8 – Zahumenky 3, 9 – Zahumenky 4, 10 – Zahumenky 5, 11 – Zahumenky 6, 12 – Zahumenky 7, 13 – Zahumenky 8)

межах північно-східного, північно-західного та південно-західного секторів поховальної ями (рис. 5, фото 1). Антропологічний аналіз кісткових решток подано нижче.

квадратів у північно-східному та західному напрямках (загальна площа траншеї 9,5 м²). При розчистці всіх трьох об'єктів виявлено керамічний посуд, що відноситься до XVIII–XX ст., тому в частині з них подальший розбір заповнення не проводився. За свідченнями місцевих жителів, в даній частині ділянки до початку Другої світової війни могли знаходитись зрубні будинки, проте жодних житлових конструкцій зафіксовано не було.

В межах подвір'я було закладено *траншею № 1* площею 8 м² (рис. 5). Верхній, гумусовий горизонт був антропогенно змінений сучасною сільськогосподарською спорудою, фундамент якої виявлено на рівні 0,4-0,55 м. В заповненні котловану виявлено велику кількість сміття, кістки тварин тощо. Так, на глибині 0,6 м від у кв. 2Б було виявлено череп коня (рис. 5). Також виявлені фрагменти кераміки зі зруйнованих поховань (накривки, фрагменти горщиків). На межі квадратів 2Б і 2В, на рівні 0,6 м виявлено урну (*поховання № 26*), верхня частина якої була частково зруйнована фундаментом сільськогосподарської споруди. Тілопальне поховання є урновоямним (змішаним). $\frac{3}{4}$ об'єму урни було щільно заповнено перепаленими людськими кістками. Значна їх частина знаходилась і поза межами урни, в основному під нею і на рівні нижньої (придонної) частини. Основна частина перепалених кісток виявлена в радіусі 0–0,25 м від центру дна урни, найбільше їх знаходилось в

Урна – ліпний горщик біконічної форми із максимальним розширенням тулуба посередині висоти (Дв=13,3 см, Дд=10,5 см, Н=21 см, діаметр шийки – 11,1 см, товщина стінок – 0,5–0,8 см) (рис. 6, 1).

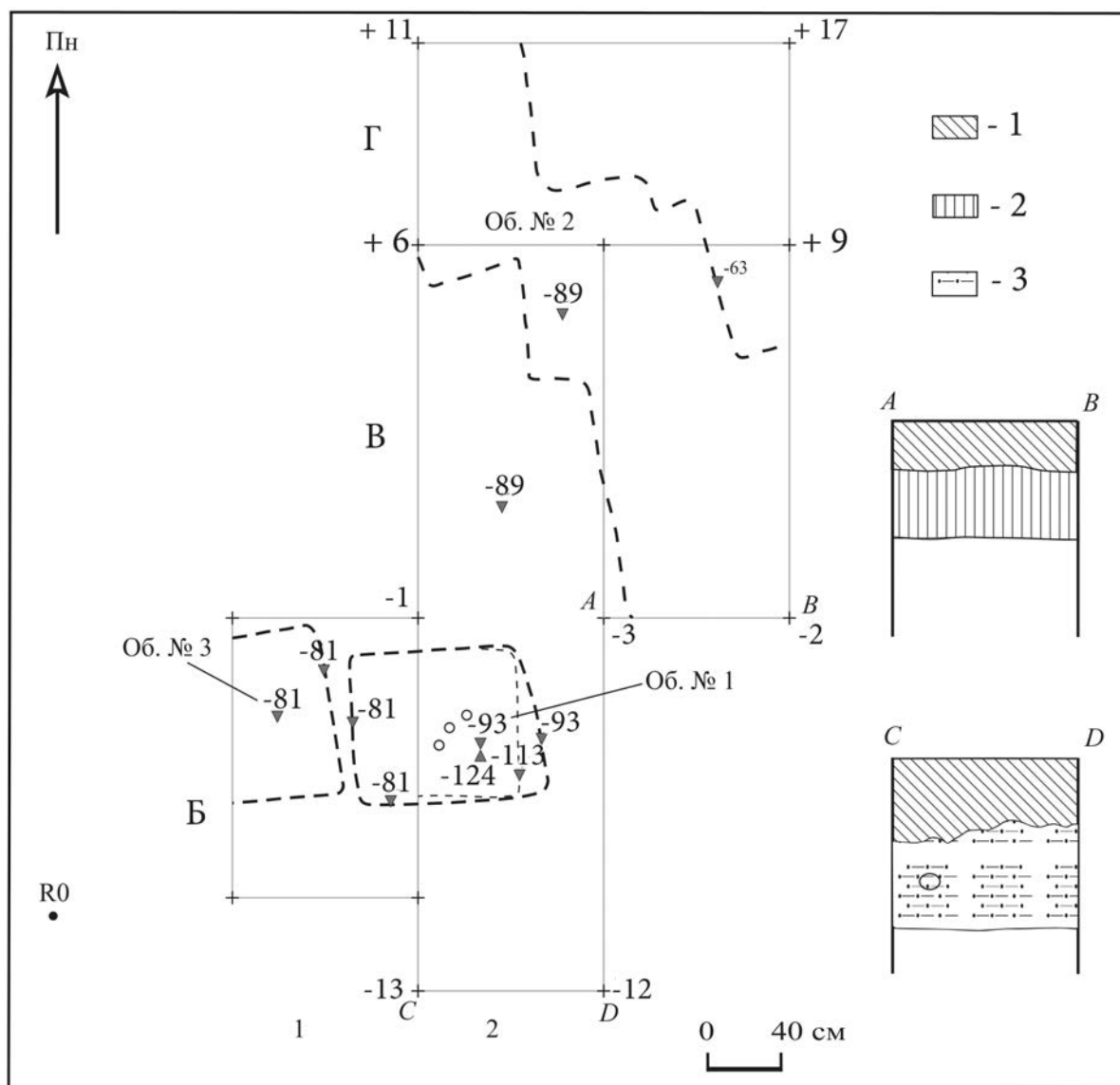

Рис. 4. Звенигород, садиба М. Великача, траншея № 2. Загальний план. Стратиграфічні розрізи. (1 – чорний гумусований ґрунт (із включенням сміття), верхній орний шар; 2 – чорний гумусований ґрунт (заповнення об'єкту № 2); 3 – шар темно-сірого кольору із глинистими включеннями (жовтого кольору), особливо у верхній частині

Fig. 4. Zvenyhorod, homestead of M. Velykach, trench 2. General scheme. Stratigraphic section

Вінця відігнуті назовні, косо зрізані, денце – рівне. Обпал нерівномірний, колір поверхні – жовтогарячий, подекуди, із чорними плямами. Тісто з дрібними домішками сланцю та шамоту. Поверхня зовні заглажена (загладження як у вертикальному, так і в горизонтальному напрямі). Комплекс ознак (папілярні відбитки, структура профілю) вказують на те, що дана посудина була сформована за донно-емнісною програмою: спочатку формувалась нижня, придонна частина, а потім стінки [Бобринский, 1978]. Точних аналогій даній посудині поки не виявлено, ні серед матеріалів дакійських пам'яток Румунії і Молдови, ні серед матеріалів пшеворської культури Вісло-Одеського межиріччя. На території України наближені варіанти виявлені на могильнику Верхня Липиця, поселенні Підберізці [Smiszko,

1932, tabl. VIII,14; Козак, 1984, рис. 29,2]. Не варто відкидувати і того факту, що даний горщик міг бути ліпним наслідуванням гончарних форм, адже така форма є поширеною на синхронних могильниках в регіоні, наприклад, у тому ж Звенигороді [Козак, 1978, рис. 2, 5, 6].

В південно-західному секторі ями, на глибині 0,77 м було виявлено два перепалених залізних ножі (рис. 6, 2–3). Довжина одного з них – 8 см, максимальна ширина – 1,5 см: рукоять плавно переходить в черенок. Другий ніж зігнутий вдвічі. Обидві знахідки було виявлено на скупченні черепних кісток.

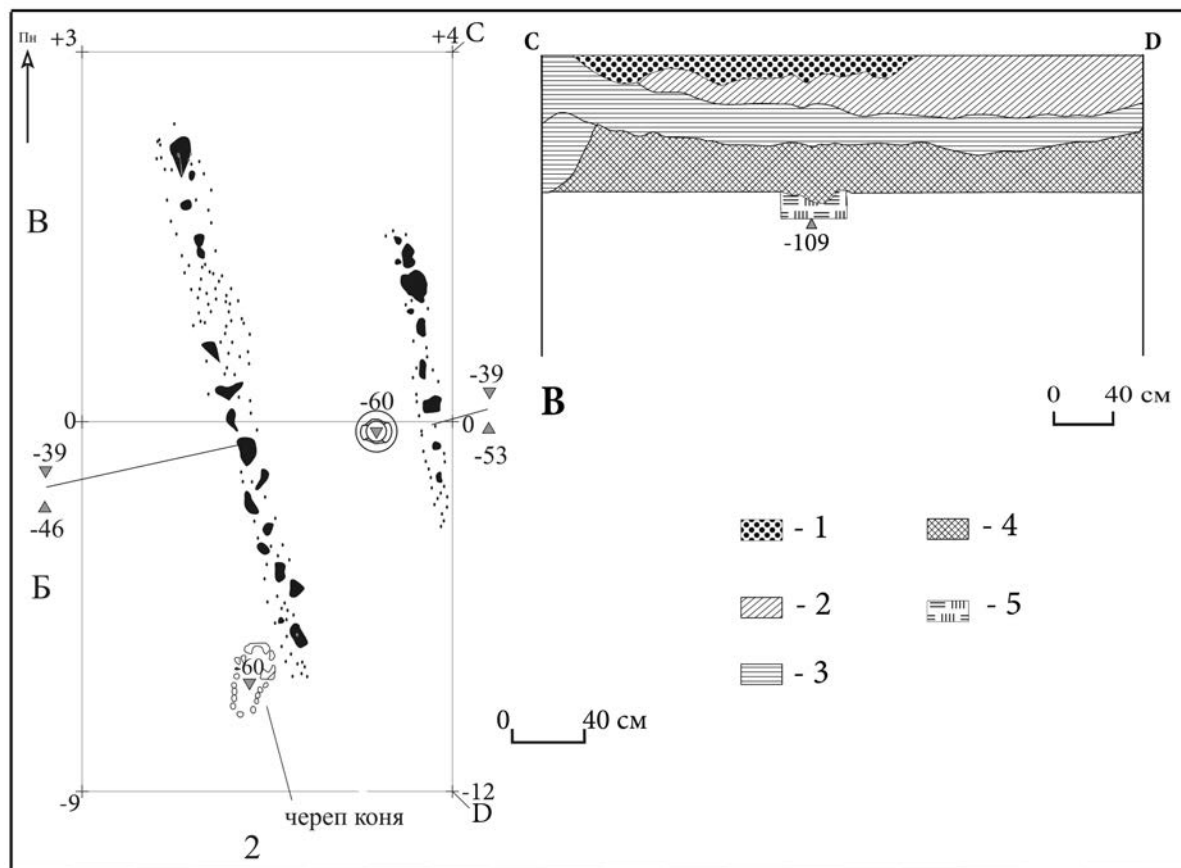

Рис. 5. Звенигород, садиба М. Великача, траншея № 1. 1 – прошарок із великим вмістом піску і сміття (метал, скло, черепиця, шифер), колір сіро-жовтий; 2 – змішаний шар із значними вкрапленнями пісковика та сміття (черепиця, метал), колір варіює від світло-сірого до темно-сірого; 3 – мішаний шар (із меншим вмістом сміття), більш гумусований, із включеннями пісковика і зцементованих конкрецій; 4 – гумусований ґрунт із включенням дрібних конкрецій (суглинку темно-помаранчевого кольору), колір – чорний, темно-сірий, пісковик майже не зустрічається; 5 – гумусовий ґрунт із значними включеннями мілко дисперсної глини

Fig. 5. Zvenyhorod, homestead of M. Velykach, trench 1

Поховальна яма округлої форми була зафіксована на глибині 0,88 м (діаметр на рівні виявлення – 0,52 м). Її стінки звужувались до низу, загальна глибина – 1,01 м (фото 1). Перепалені кістки виявлені лише до рівня 0,83 м. Більшість з них виявлено саме в межах поховальної ями, декілька фрагментів знайдені поза її межами (північно-західний напрямок, глибина їх залягання – 0,62–0,63 м). Ймовірною причиною такого незначного розосередження кісткових фрагментів являється зруйнованість культурного шару сучасною сільськогосподарською спорудою.

Антропологічний аналіз перепалених кісток з поховання № 26². Аналіз перепаленого остеологічного матеріалу, по можливості, дозволяє отримати наступну інформацію:

² Антропологічний аналіз проведено автором, співробітником відділу біоархеології ІА НАН України.

- видова ідентифікація (за наявності, розмежування людських і тваринних решток);
- мінімальна кількість особин;
- статево-вікові характеристики;
- ознаки фізичного розвитку, патологічні прояви на скелеті;
- можлива реконструкція деталей поховального обряду (температура спалення, положення тіла на вогнищі тощо).

Дане поховання представлено 1765 фрагментами загальною вагою 1188г³ (табл. 1, 2). Найбільша кількість кісткових фрагментів виявлена в заповненні поховальної ями (1325 загальною вагою 772 г); в заповненні урни – 440 фрагментів загальною вагою 416 г. Переважна їх більшість не перевищує 25 мм в довжину. Кісткові рештки як в урні, так і поза її межами належать особі дорослого віку. Тваринних кісток виявлено не було⁴.

Загалом ідентифіковано 1217 фрагментів (68,9 % загальної кількості кісток). Серед них 511 фрагментів черепа, переважно мозкового відділу, 60 фрагментів хребців, уламки ребер (121), тазові кістки, велика кількість фрагментів верхніх та нижніх кінцівок (відповідно 86 та 237) (табл. 2).

Репрезентовані всі відділи скелету (як в заповненні урни, так і поховальної ями). Якщо брати до уваги відсоткове співвідношення представленості кісткових фрагментів окремо в урні та поховальній ямі – варто зазначити наступні відмінні риси: 1) явна відсоткова перевага кісток черепа в заповненні поховальної ями (24 %); 2) також дещо більший відсоток (в 2–3 рази) представленості верхніх та нижніх кінцівок, ребер (також, в заповненні ями) (табл. 2, фото 1).

Найбільший відсоток становлять фрагменти черепа (28,9 %). Мозковий відділ представлений 352 фрагментами, зокрема, фрагментами лобної кістки з лобним гребенем, 19 фрагментами з області надбрівних дуг та верхнього краю орбіти, кількома фрагментами із вінцевим швом; тім'яних кісток – фрагментами із лускатим, лямбдоподібним та тім'яно-соскоподібним швами; скроневих – фрагментами із соскоподібним

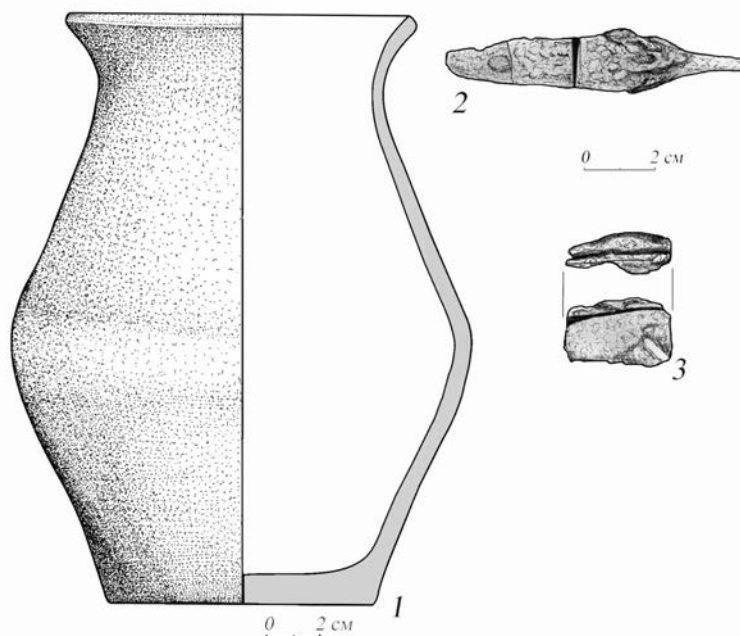

Рис. 6. Звенигород, садиба М. Великача, пох. 26. Інвентар (1 – урна; 2, 3 – ножі)

Fig. 6. Zvenyhorod, homestead of M. Velykach, trench 1, tomb 26. Grave goods (1 – urn, 2, 3 – knives)

³ В таблицях 1–2 подано як підсумкові результати, так і окремі дані, – з метою більш цілісної характеристики поховального комплексу.

⁴ Для аналізу перепалених кісток використовуються як традиційні антропологічні методи і методики, так і ті, що застосовуються у судово-медичній та криміналістичній практиці. Зокрема, визначення статі і віку померлих за фрагментами перепалених кісток проводилися з використанням тих же методик, що і при роботі з матеріалами інгумаций (окрім методик, пов'язаних із метричними даними) [Алексеев, Дебец, 1964; Buikstra, Ubelaker, 1994; Holck, 1996; Krenzer, 2006; Mays, 2002; Brothwell, 1981; Негтманн u.a., 1990; Козловская, 1998; Dokladal, 1999]. Для визначення деталей обряду кремації, температури спалення тіла, фізико-хімічних і механічних змін кісток, патологічних проявів на скелеті наявний широкий спектр методів і методик [Walker et al., 2008; Hermann, 1988; Holck, 1996; Добровольская, 2010; Großkopf, 2004; Ortner, Putschar, 1981; Бужилова, 1998; Schmidt, Symes (ed), 2008; Негтманн u.a., 1990].

відростком та потиличним краєм, виличним відростком, фрагментами кам'янистої частини (*pars petrosa*, обидві сторони), з області нижньощелепної ямки та області поблизу клиноподібної кістки, фрагментами з лускатим швом; потилична – фрагментами з потиличним горбом та виїними лініями (область хрестоподібного підвищення), лямбдоподібним та потилично-соскоподібним швами тощо.

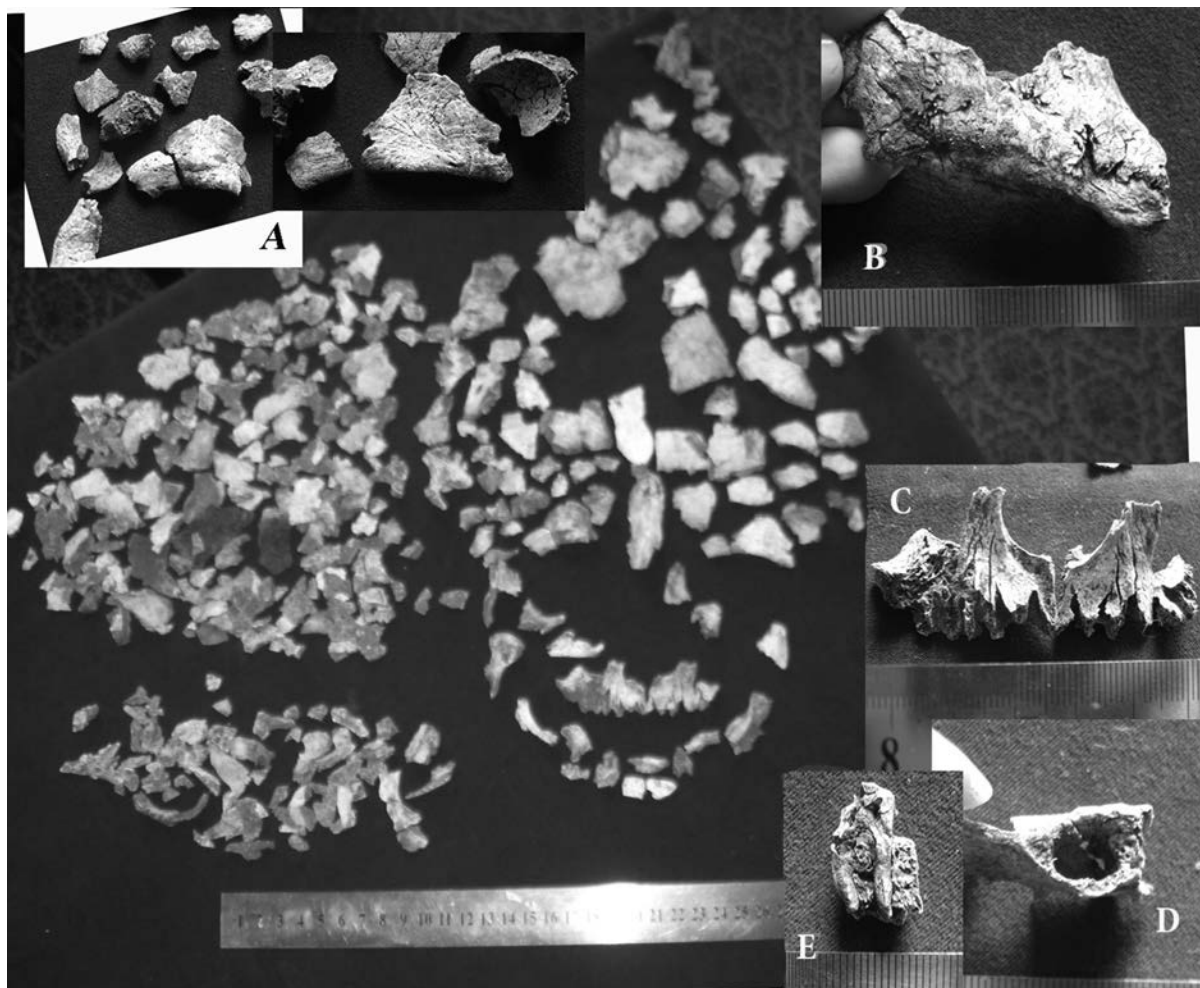

Рис. 7. Фрагменти черепа (пох. 26, Звенигород) (А – фрагменти лобної кістки з очними орбітами; В – фрагмент скроневої кістки із соскоподібним відростком; С – верхня щелепа; D – фрагмент гілки нижньої щелепи із альвеолою III моляра; Е – фрагмент зуба, нижня щелепа)

Fig. 7. Fragments of the skull (tomb 26, Zvenyhorod) (A – fragments of the frontal bone with orbits; B – fragment of temporal bone with mastoid process; C – maxilla; D – fragment of mandible with alveolus of 3-rd molar teeth; E – fragment of tooth, mandible)

Лицьовий відділ представлений 85 фрагментами, серед них: фрагменти виличних кісток, верхньої щелепи із нижньою частиною носового отвору та зубними альвеолами (до I–II премолярів включно), а також фрагменти нижньої щелепи (гілка, область зубних альвеол (I або II моляри) та нижньощелепної вирізки) (табл. 2, рис. 7).

Посткраніальний скелет репрезентований фрагментами хребців та ребер, тазових кісток, верхніх і нижніх кінцівок. Із 60 фрагментів хребців 12 належали до шийного відділу, 17 – грудного, 19 – поперекового, 1 – крижового (табл. 2, рис. 8). Тазові кістки представлені фрагментами із півмісяцевою поверхнею та сідничним горбом, кількома фрагментами крил тазу із клубовим гребенем та вушною поверхнею, областю сідничної вирізки тощо.

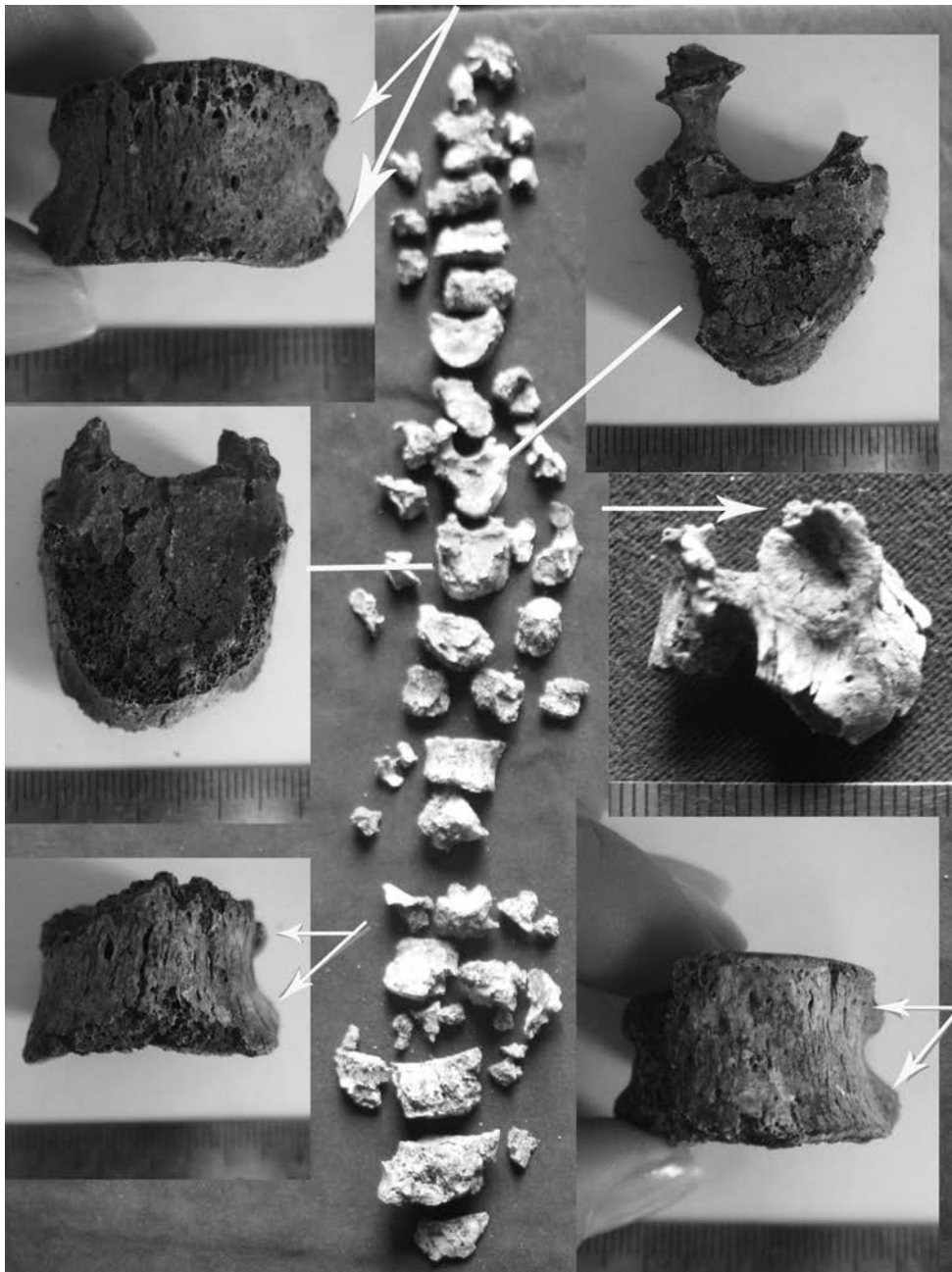

Рис. 8. Хребці (із наявними ознаками остеохондрозу – область шийного та частково грудного відділів) (пох. 26, Звенигород)

Fig. 8. Vertebrae (cervical and partly thoracic vertebrae with osteochondrosis) (tomb 26, Zvenyhorod)

Верхні кінцівки представлені 8 фрагментами лопатки, 1 фрагментом ключиці, 26 – плечових кісток, 35 – кісток передпліччя, 16 – кистей рук. Так плечова, ліктьова та променева кістки репрезентовані фрагментами верхніх та нижніх епіфізів із суглобовими поверхнями та діафізів, кисть руки – фрагментами зап'ястя, п'ястя та фаланг пальців (табл. 2). Нижні кінцівки представлені 22 фрагментами стегнових кісток, 57 – велико- та малогомілкових, чотири фрагментами наколінника, 18 – кісток стопи. Серед них: фрагменти проксимальної частини стегнових кісток із малим вертлюгом, гребінчастою та шорсткою лініями, дистальної – із суглобовою поверхнею, фрагменти діафізів великогомілкових кісток із

передньою остю, малоомілкових – фрагменти діафізів та епіфізів із суглобовими поверхнями, стопи – надп'яркової та п'яркової кісток тощо (табл. 2).

Тріщини та деформації кісток є результатом тривалої дії вогню і високої температури, що призводять до змін кристалічної структури кісткової тканини (відповідно, об'єму і ваги), її мінерального складу тощо. Так, на фрагментах кісток мозкового відділу наявні незначні та поверхневі тріщини різної направленості, з них 47,7% – розшаровані. На фрагментах лицьового відділу відмічені більш глибокі тріщини, направленість яких, зазвичай, визначається морфологічною будовою кістки.

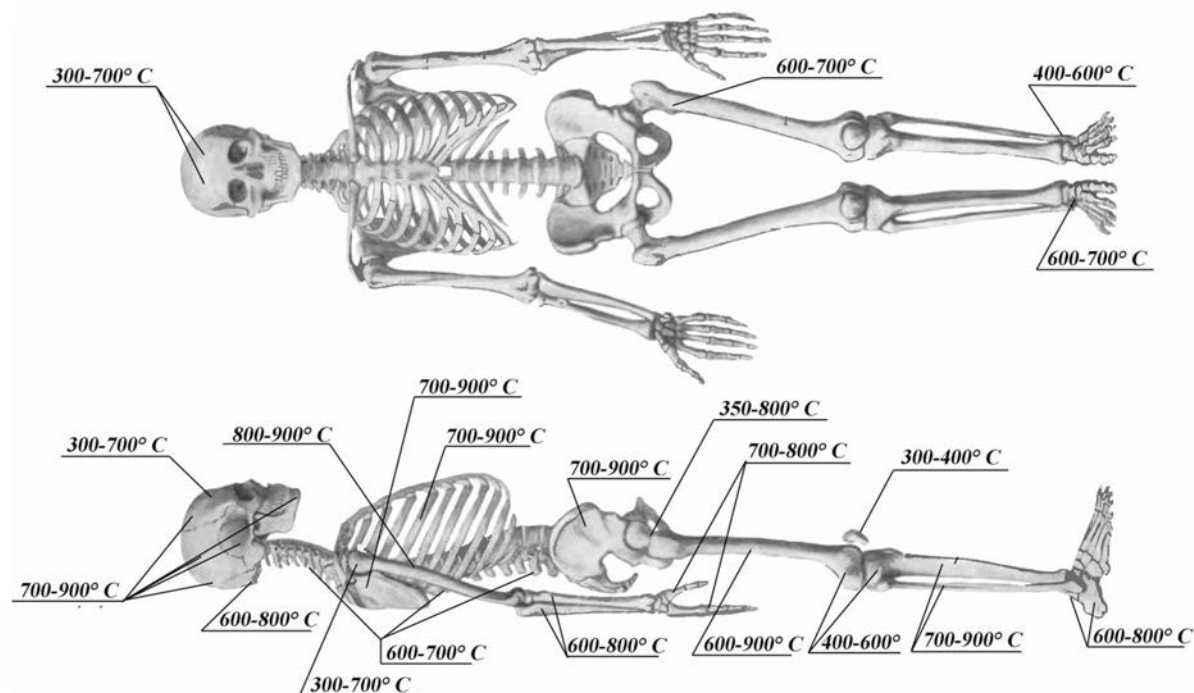

Рис. 9. Схема температурного режиму при тілоспаленні індивіда (поховання 26, Звенигород)
Fig. 9. Scheme of temperature regime during cremation process (tomb 26, Zvenyhorod)

На поверхні ребер наявні незначні поздовжні тріщини, хребців – неглибокі тріщини по формі та тріщини у вигляді патини на суглобових поверхнях. На тазових кістках тріщини глибокі, направленість визначена морфологією кістки. На фрагментах кісток кінцівок, особливо верхніх, наявні досить глибокі, в основному, поперечні тріщини, а на суглобових поверхнях – тріщини у вигляді патини. На фрагментах кісток верхніх та нижніх кінцівок наявні досить глибокі поздовжні та поперечні тріщини, на суглобових поверхнях – тріщини у вигляді патини. На фрагментах діафізів стегнової, велико- та малоомілкової кісток – параболічні тріщини. На деяких фрагментах черепного склепіння та великомілкових кісток наявні чіткі сліди дугоподібних деформацій (зміна форми та напрямленості кістки внаслідок дії високої температури) (фото 1). Характер вищевказаних деформацій дає підстави вважати, що тіло було спалено невдовзі після смерті, оскільки при високій температурі горіння ще не зневоднених тканин тіла відзначається швидка втрата органіки і води, що призводить до різких відривів, розривів тканин тіла і, як наслідок, до деформацій та тріщин кісткової тканини [Holck, 1996; Großkopf, 2004, p. 24].

Для визначення віку враховуються дані про стан черепних швів, приростання епіфізів довгих трубчастих кісток, стан суглобових і симфізарних поверхонь, товщину і структуру компакти трубчастих кісток тощо. Аналіз всіх вищевказаних ознак вказує на приналежність особи до категорії дорослих (вікова група *adultus*, 25–35 (40) pp.). На такий вік вказує практично повна відсутність облітерації черепних швів (повністю відкриті із зовнішньої і внутрішньої сторони лусканий, потилично-соскоподібний та тім'яно-соскоподібний шви,

окремі ділянки вінцевого (C_1 – C_2) та лямбдоподібного швів (L_3). Певні ділянки лямбдоподібного шва (область L_2) повністю заросли із внутрішнього боку, тоді як із зовнішнього боку – ще не облітеровані. На дорослий вік вказують також повне зрощення епіфізів довгих трубчастих кісток (за Brothwell D. повне зрощення відбувається протягом 15–23 років) та стан суглобових і симфізарних поверхонь хребців (етап 4 за Burns, від 30-ти років) і тазових кісток [Buikstra, Ubelaker, 1994; Krenzer, 2006; Brothwell, 1981, fig.3.4].

Визначення статі зазвичай виявляється більш складним завданням, оскільки при дії високої температури під час тілоспалення відбуваються певні фізико-хімічні процеси, що призводять до скорочення об'єму кісткової тканини, термічних деформацій тощо. Однак, збереження певних фрагментів із вираженими проявами статевого диморфізму (неметричні ознаки на черепі та тазових кістках) дозволяють з певною долею ймовірності визначити стать індивіда. В даному випадку основними статевовизначальними ознаками є лише ознаки на черепі: гострий верхній край орбіти (1 бал), незначний розвиток надпереднісся (2 бали), відносно невеликий та вузький соскоподібний відросток (1–2 бали) та розвиток потиличного горба (2–3 бали) [Buikstra, Ubelaker, 1994]. Всі ці ознаки вказують на можливу належність даного індивіда до жіночої статі, проте неповний їх комплекс, в т.ч. за відсутності ознак на тазових кістках, не дозволяє остаточно стверджувати належність до даної статі, лише відмітити, що ознаки жіночої статі переважають (female>male).

Дослідження виявило сліди патологічних процесів на хребцях. Комплекс ознак, в основному на хребцях шийного відділу вказує на наявність остеохондрозу – комплексу дистрофічних порушень у хрящах, що призводить до порозу кісткової тканини (середня ступінь розвитку ознак за А.П. Бужиловою) Етіологія появи даного процесу різноманітна: від наслідків травм та надмірних навантажень до порушення кровотворення (рис. 8) [Бужилова, 1998, с. 120].

Також варто відмітити значний розвиток м'язового рельєфу в області передпліччя (ліва сторона), в першу чергу розвиток ліктьового м'язу (*m. anconeus*) та передньої групи м'язів передпліччя (*mm. antebrachii*), що відповідають за згинання та розгинання області передпліччя [Чорнокульський, 2000, с. 68–69].

Таблиця 1

Кількість і вага фрагментів кісток (Звенигород, пох. 26)
(I – заповнення урни; II – заповнення поховальної ями)

	Категорії розмірів кісткових фрагментів, мм (за Wahl, 1982)										Всього		Всього <i>Total</i>
	< 15		16–25		26–35		36–45		>46				
	I	II	I	II	I	II	I	II	I	II	I	II	
Кількість ф-тів <i>Fragment count</i>	>193	>771	132	403	64	122	31	19	20	10	440	1325	1765
Вага (г) <i>Weight (g)</i>	31	164	72	284	111	229	107	61	95	34	416	772	1188

Варто зазначити, що на фрагментах перепалених кісток виявлено досить значну кількість металевих відбитків (залізних). Виділяються окремі зони: черепного склепіння і лицьового відділу, плечового поясу та передпліччя, хребтового стовпа, область стегнової кістки, колінного та надп'яtkово-гомилкового суглобів. Якщо брати до уваги той факт, що в похованні виявлено лиш дві одиниці саме перепаленого металевих інвентарю (ніж та предмет невідомого призначення), то схема відбитків практично на всіх кістках скелету вказує на наявність при обряді кремації куди більшої кількості металевих речей. В даному випадку можливими варіантами причини такого явища є: 1) обмеження вкладання інвентарю з поховального вогнища в могилу з причини певних обрядових дій або ж неможливості його залучення (внаслідок дії високої температури, що могло призвести до значної деструкції металу і його

знищення); 2) дія тафономічних процесів (навколишнього середовища), в результаті чого метал, що знаходився в лужному ґрунті, міг “розчинитись”.

Температура горіння, зазвичай, визначається за кольором кісток, який в даному випадку варіює від чорного і темно-сірого до крейдоподібного (з молочним відтінком), останні переважають (табл. 3; рис. 9).

Таблиця 2

Представленість відділів скелета за ідентифікованими фрагменти перепалених кісток (поховання 26, Звенигород) (I – заповнення урни; II – заповнення поховальної ями)

Відділи скелета	I		II		Заг. к-ть ф-тів (Total)	% від заг.к-ті
	К-ть ф-тів <i>Fragment count</i>	% від заг.к-ті	К-ть ф-тів <i>Fragment count</i>	% від заг.к-ті		
Череп (<i>cranium; fragment count</i>):	87	4,9	424	24	511	28,9
а) мозковий відділ (<i>cranium cerebrale</i>)	67		285		352	19,9
б) лицьовий відділ (<i>cranium viscerale</i>)	7		78		85	4,8
в) невизначені (<i>not identified</i>)	13		61		74	4,2
Хребтовий стовп (<i>columna vertebrali</i>)	36	2	24	1,4	60	3,4
Грудна клітка (ребра) (<i>costae</i>)	40	2,3	81	4,6	121	6,9
Верхні кінцівки (<i>ossa membri superioris</i>):	32	1,8	54	3,1	86	4,9
а) плечовий пояс (ключиця, лопатка)	3		6		9	0,5
б) вільні верхні кінцівки (плечова, кістки передпліччя, кисть)	29		48		77	4,4
Нижні кінцівки (<i>ossa membri inferioris</i>):	72	4,1	165	9,3	237	13,4
а) тазові кістки	7		15		22	1,2
б) вільні нижні кінцівки (стегнова, велико-, малогомілкова, кістки стопи)	65		150		215	12,2
Кінцівки, відділ не встановлено (<i>ossa membri, not identified</i>)	34	1,9	168	9,5	202	11,4
Приналежність не встановлена (<i>not identified</i>)	139	7,9	409	23,2	548	31,1

Колір перепалених кісткових фрагментів вказує на приблизний температурний режим вогнища, при якому було спалено тіло, а також, на певні деталі обряду тілоспалення. Загальний температурний режим коливався в межах від 300° С до 900° С⁵ (рис. 9); такі цифри, а також колір кісток свідчить про рівномірність та високу температуру вогнища. Окремі ділянки скелету горіли при нижчій температурі – лобна частина черепу, епіфізи плечових, стегнових, велико- та малогомілкових (область плечового, колінного та надп'яtkово-гомiлкового суглобів), а також область хребтового стовпа. Нижчий градус температури в даному випадку,

⁵ У статті подано визначення температурного режиму вогнища за наступними схемами: 1) за Hertzmann B.; 2) за Walker P., Miller K., Richman R.) [Hertzmann, 1988; Walker et al., 2008]. За основу беруться дані схеми Walker-Miller-Richman.

ймовірно, викликаний саме наявністю металевих елементів костюму або виробів на тілі даної особи при обряді кремації. Присутність будь-яких металевих речей чи інших тугоплавких речовин при тілоспаленні унеможливує доступ кисню, що призводить до меншої інтенсивності дії вогню, а отже і до зміни кольору кісток. Завдяки аналізу та кореляції (рис. 9) двох схем встановлено наступну взаємозалежність: менш обгорілі ділянки кісток співпадають із ділянками, де зафіксовані відбитки металу (заліза).

Таблиця 3

Температура горіння різних частин скелета, визначена за кольором кісткових фрагментів (поховання 26, Звенигород)

Відділи скелета	Температура за Herrmann (1988)	Температура за Walker, Miller (2008)
Мозковий відділ черепа (<i>cranium cerebrale</i>)	(400)500–800° C	(300)600–900° C
Лицьовий відділ черепа (<i>cranium viscerale</i>)	700–800° C	700–900° C
Хребтовий стовп (<i>columna vertebrali</i>)	450–550° C	600–700° C
Ребра, грудина (<i>ossa thoracis, costae</i>)	500–800° C	700–900° C
Область плеча (<i>humerus</i>)	450–600° C	300–900° C
Область передпліччя (<i>ulna, radius</i>)	500–700° C	600–800° C
Тазові кістки (<i>os coxae</i>)	500–700° C	700–900° C
Стегнова кістка (<i>femur</i>)	400–800° C	350–900° C
Область колінного суглоба (<i>articulatio genus</i>)	400–500° C	300–600° C
Стопа (<i>ossa pedis</i>)	550–700° C	400–800° C

З метою отримання повнішої інформації всі антропологічні рештки було морфологічно ідентифіковано та зафіксовано в системі координат. Це дозволило отримати наступні результати:

1) як в заповненні урни, так і поховальної ями перепалені кісткові рештки загалом розміщені не в анатомічному порядку, проте з деяким дотриманням анатомічної будови (наприклад, особливо значні скупчення черепних кісток або фрагментів кінцівок). Кісткові фрагменти, виявлені в заповненні урни, – добре збережені (не дивлячись на високу температуру при процесі тілоспалення, що безсумнівно, призводить до фрагментування кісток). Даний аспект, вірогідно, вказує на дотримання морфологічної цілісності при розміщенні тих чи інших кісток (фото 1).

2) на основі репрезентативності всіх відділів скелету (загальна вага кісток – 1188 г), ймовірно, після процесу кремації, кісткові рештки було зібрано в достатньо повному обсязі.

3) судячи із стратиграфічних спостережень, поховально-обрядові дії здійснювались за можливим наступним алгоритмом: а) після прокопування ями її дно було засипане (потужність горизонту до 0,25 м, склад – змішаний гумусований ґрунт із включенням дрібних конкрецій суглинку), на що вказує співставлення глибини поховальної ями (1,01 м) та пласту залягання кісткових решток (до рівня 0,83 м). Тобто між скупченням перепалених кісток та дном ями є “стерильний” прошарок; б) розміщення на площі ділянки перепалених кісток (скупчення в перерізі має випуклу, лінзовидну форму); в) розміщення урни над кістками; г) подальше

засипання поховальної ями (перепалені кістки виявлені в основному в межах навколо придонної частини урни) (фото 1).

Проведена експертиза показала, що кістки з даного поховання належать особі дорослого віку (ймовірно, жінці), яка загалом відзначалася відносно грацильною будовою скелета. Після проведення обряду тілоспалення, кісткові рештки разом із поховальним інвентарем було покладено до урни та поховальної ями. За кольором кісток встановлено температурний режим вогнища, який коливався в межах 300–900° С. Ймовірною причиною такого низького рівня інтенсивності вогнища була наявність на тілі металевих предметів під час процесу тілоспалення, що унеможливило доступ кисню та більш рівномірний “обпал” певних ділянок скелету. Також відмічено наявність ознак остеохондрозу (в основному, на хребцях шийного відділу).

Паралельно проводились роботи в околицях Звенигорода – на Гоевій Горі, Загуменках та їх околицях, з метою топографічної прив'язки об'єктів попередніх років та можливості продовження їх дослідження. Ділянки із найбільшою концентрацією культурного шару ранньоримського часу було нанесено на карто-схеми⁶. На основі публікацій і звітних матеріалів І. Свешнікова, а також свідчень місцевих жителів було визначено приблизне розташування розкопів 1950-х рр. – в урочищах Гоева Гора та Загуменки.

Південна частина урочища Гоева Гора щільно забудована, північна – зайнята присадибними ділянками, що робить перспективними археологічні дослідження на даній території. Ділянка навколо садиби М. Великача (підніжжя південно-західного схилу Гоевої Гори) також щільно забудована житловими будинками, господарськими будівлями та використовується під присадибні городи. На Гоевій Горі виявлено кілька ділянок із концентрацією культурного шару. Перша з них зафіксована на городі Панчиняків-Савицьких (№ 3) (ймовірно розташування розкопів 1950-х рр.). Друга – приблизно за 140 м на північний схід, вище по схилу пагорба (№ 4) (рис. 3, А).

Урочище Загуменки розташоване в південно-східній частині села (рис. 1). Забудованою є західна (на захід від ґрунтової дороги), північно-східна, північно-західна та південно-східна частина урочища. Важливим є більш точне визначення місця розкопів І. Свешнікова. Зокрема, на городах місцевих жителів було виявлено 8 ділянок з концентрацією культурного шару, всі знаходяться в межах південного схилу невисокого пагорба. П'ять з них сконцентровані вздовж ґрунтової дороги, що проходить із заходу городів з півночі на південь. Інші три розташовані в східній частині оглянутої ділянки. Загальна площа складає близько 0,859 га (рис. 3, В)

Отримані результати засвідчують необхідність моніторингу стану збереженості даних пам'яток. Аналіз поховальних комплексів, виявлених в околицях Звенигорода, вказує на присутність в даному регіоні гетерогенних етнічних груп, зв'язки та взаємовпливи яких простежуються в елементах поховального обряду, функціонуванні поселень, керамічному посуді тощо. Визначення їх місця та внеску в етнокультурний розвиток регіону потребує подальших, більш повних досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

Алексеев В.П., Дебец Г.Ф.

1964 Краниометрия. Методика антропологических исследований. – М. – 128 с.

Бобринский А.А.

1978 Гончарство Восточной Европы. Источники и методы изучения. – М. – 275 с.

Бужилова А.П.

1998 Палеопатология в биоархеологических реконструкциях // Историческая экология человека. Методика биологических исследований. Под ред. Бужиловой А.П., Козловской М.В., Медниковой М.Б. – М., ИА РАН. – С. 87–146.

⁶ Місцезнаходження культурного шару окремих пам'яток зафіксовані за допомогою GPS-навігатора (Garmin Dakota 20). Для картографування було використано декілька картооснов: топографічна карта масштабом 1:100000, 1:50000, рельєфна SRTM векторна, космоснімки. Майже всі карти виконані в проекції UTM, зона 35, датум WGS 84.

Гупало В.

- 2010 Ранньосередньовічні могильники Звенигорода: проблема періодизації і хронології // АДЛІУ. – Львів. – Вип. 13. – С. 205–218.

Добровольская М.В.

- 2010 К методике изучения материалов кремации // КСИА. – Вып. 224. – С. 85–97.

Козак Д.Н.

- 1975 Звіт про розкопки пам'яток пшеворської культури у Львівській області. – НА ІА НАНУ. – 1975/23.
1978 Могильники початку нашої ери у с. Звенигороді на Львівщині // Археологія. – № 25. – С. 96–107.
1984 Пшеворська культура у Верхньому Подністров'ї і Західному Побужжі. – К. – 95 с.
1985 Могильник пшеворської культури поблизу с. Гринів на Верхньому Подністров'ї // Археологія. – № 52. – С. 52–64.

Козловская М.В.

- 1998 К вопросу о возможностях исследования кремированных костей // Историческая экология человека. Методика биологических исследований. Под ред. Бужиловой А.П., Козловской М.В., Медниковой М.Б. – М., ИА РАН. – С. 174–182.

Природа

- 1972 Природа Львівської області / За ред. К.І. Геренчука. – Львів. – 151 с.

Свешников И.К.

- 1954 Отчет об археологических работах Львовского исторического музея в 1954 году. – НА ІА НАНУ. – 1954/13.
1957 Могильники липицкой культуры в Львовской области // КСИИМК. – М. – Вып. 69. – С. 63–74.

Слободян Т.І.

- 2014 Пам'ятки липицької культури: просторовий аналіз // Історичні етюди: [зб. наук. пр.] / під ред. д-ра іст. наук, проф. С.І. Світленка. – Дніпропетровськ. – Вип. 4. – С. 210.

Смішко М.Ю.

- 1947 Звіт про роботу Верхньодністрянської розвідкової археологічної експедиції 1947 р. – НА ІА НАНУ. – 1947/2.

Стеблій Н.Я.

- 2006 Природне середовище в процесах заселення Північно – Західної України (І ст. до н.е. – сер. І ст. н.е.) // Вісник Інституту археології. – Вип. 1. – С. 16–26.

Циглик В.М.

- 2001 Верхня Липиця – пам'ятка римської доби. – Львів. – 55 с.
2003 Питання поховального обряду населення Верхнього Наддністров'я перших століть нашої ери (за матеріалами могильника в Болотні) // Materiały i sprawozdania Rzeszowskiego ośrodka archeologicznego. – Rzeszów. – Т. XXIII. – S. 151–184.

Buikstra J., Ubelaker D.

- 1994 Standards for data collection from human skeletal remains. – Arkansas Archaeological Survey, Research series, no. 44. – Fayetteville.

Brothwell D.R.

- 1981 Digging up bones. Third edition. – Ithaca, New York: Cornell University Press. – 208 p.

Dokladal M.

- 1999 Morfologie spalených kostí. Vyznam pro identifikaci osob // Acta Facultatis Medicae Universitatis Brunensis Masarykianae 113. – Brno. – 185 p.

Großkopf B.

- 2004 Leichenbrand Biologisches und kulturhistorisches Quellenmaterial zur Rekonstruktion vor- und frühgeschichtlicher Populationen und ihrer Funeralpraktiken. Dissertation.

Holck P.

- 1996 Cremated bones. A medical-anthropological material on cremation burials. *Antropologiske skrifter* nr.1B. – Anatomical institute. University Oslo. – 160 p.

Hermann B.

- 1988 Behandlung von Leichenbrand // Knussman J., Reiner H. *Antropologie-Handbuch der vergleichenden Biologie des Menschen*. Band 1. Teil – Stuttgart/NewYork. – P. 576–585.

Herrmann B., Gruppe G., Hummel S., Piepenbrink H., Schutkowski H.

- 1990 *Prähistorische Anthropologie. Leitfaden der Feld- und Labormethoden*. – Springer-Verlag, Berlin, Heidelberg, New York. – 445 p.

Krenzer U.

- 2006 *Compendio de métodos antropológico forenses: para la reconstrucción del perfil osteo-biológico*. – Ciudad, Guatemala. – T. 1–7.

Mays S.

- 2002 *The archaeology of human bones*. – London, New York. – 242 p.

Ortner D., Putschar W.

- 1981 *Identification of pathological conditions in human skeletal remains*. – Washington, 1981. – 479 p.

Schmidt C., Symes S.

- 2008 *The analysis of burned human remains*. – London: Elsevier.

Śmiszko M.

- 1932 *Kultury wczesnego okresu epoki cesarstwa rzymskiego w Małopolsce Wschodniej*. – Lwów. – 192 s.

Symes S., Rainwater C., Chapman E., Gipson D., Piper A.

- 2008 *Patterned thermal destruction of human remains in a forensic setting* // Schmidt C.W., Symes S.A., editors. *The analysis of burned human remains*. – London: Elsevier. – S. 15–54.

Walker P., Miller K., Richman R.

- 2008 *Time, temperature, and oxygen availability: an experimental study of the effects of environmental conditions on the color and organic content of cremated bone* // Schmidt C.W., Symes S.A. (editors). *The analysis of burned human remains*. – London: Elsevier, 2008. – S. 129–135.

Tetiana SLOBODYAN

BURIAL GROUNDS OF EARLY ROMAN PERIOD IN ZVENYHOROD (INVESTIGATIONS IN 2013)

In the article the results of the investigation of the burial grounds in Zvenyhorod (Roman period, Lviv Region) have been revealed. One cremated burial was discovered in 2013 (the backyard of M. Velyckach) and also the works have been conducted for the purpose of detection of the damage level of these monuments and opportunity to conduct further scientific research. Also the anthropological material from from grave has been analyzed. Anthropological expertise has revealed that the bones of the given burial belong to an adult (25–35 (40 years), credibly female. The temperature of hearth has been denoted after bones color (within 300–900° C). The analysis of vertebral column showed marks of pathological processes such as osteochondrosis.